

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Tamamlanamamış Bir Şerhin İzinde: *Sıyânetü Sahîhi Müslim*

In Search of an Incomplete Hadîth Commentary: Ibn al-Şalâh's *Şiyânat Şahîh Müslim* and its Significance

Mustafa Macit KARAGÖZOĞLU*

Öz: İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) ait tamamlanamamış bir şerh olan *Sıyânetü Sahîhi Müslim*, küçük hacmine rağmen Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *el-Müsnedü's-sahîh*'i üzerine gerçekleştirilmiş çok sayıdaki çalışmanın en önemlilerinden biridir. *Sahîh*'in tertibi, muhtevası, sıhhat şartları ve rivayet tarihi gibi konularda bilgi içeren eser, kitabın baş tarafından 157 hadisi şerh etmiştir. Taşıdığı öneme rağmen eserin muhtevası hakkında detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Ayrıca bilhassa Türkçe literatürde eserin ait olduğu türle ilgili bir belirsizlik gözlenmektedir. *Sıyâne*'nin tamamlanamamış bir şerh kitabı olduğunu iddia eden makale bu şerhin temel karakteristiklerini tespit etmekte ve diğer şerhler üzerindeki etkisine ışık tutmaktadır.

Sıyâne, *Sahîh* hakkında verdiği kıymetli bilgilerin yanı sıra eserin farklı nüshaları arasında mukayeseler yapması, râvilerin ve diğer kelimelerin doğru okunuşu üzerinde hassasiyetle durması ve önceki âlimlerin görüşlerini eleştirel bir gözle ele almasıyla öne çıkar. Yazıldığı dönemden itibaren ciddi bir alaka gören eser, *Sahîh* hakkında temel başvuru kaynaklarından biri olmuş, klasik dönemden Muhyiddin en-Nevevî (ö. 676/1277) ve çağdaş dönemden Muhammed el-Vellevî başta olmak üzere Müslim şârihleri tarafından yoğun olarak kullanılmıştır. Şârihler *Sıyâne*'den başlıca iki şekilde istifade etmişlerdir. İlk olarak onlar, şerhlerine yazdıkları önsözlerde *Sahîh* hakkında bilgi verirken *Sıyâne*'ye dayanmışlardır. *Sahîh*'in rivayeti, tertibi, başlıkları, hadislerinin bilgi değeri ve üzerine yapılan çalışmalarda, bu konulardan bazılarıdır. İkinci olarak *Sıyâne*, hadisler hakkında yaptığı açıklama ve teviller ile başvuru mercii olmuştur. Henüz başlardayken yarım kaldığı için *Sıyâne*'ye yönelik bu türden atıflar, ilgili şerhlerin ilk ciltlerinde toplanmıştır.

Makale, eserin yazıldığı tarihi bağlama ışık tutmak üzere İbnü's-Salâh'ın rivayet kitaplarıyla irtibatı üzerinde durmuştur. Horasan seyahati sayesinde hadis kitapları ve *Sahîh-i Müslim* ile ilgili ciddi bir birikim oluşturan İbnü's-Salâh, *Sahîh*'i burada Ebü'l-Kasım Mansur b. Abdülmün'im el-Fürâvî (ö. 608/1212) ve Ebü'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed et-Tüsî'den (ö. 617/1220) okumuştur. Seyahat sonrası değişik medreselerde görev yapan İbnü's-Salâh, *Sıyâne*'yi Eşrefiyye Dârülhadisi'nde görev yaptığı döneme denk gelen, ömrünün son on yıllık zaman diliminde yazmıştır. Eser büyük ihtimalle İbnü's-Salâh'ın, talebelerine *Sahîh*'i okutma faaliyetinin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tamamlansaydı Kadı İyâz (ö. 544/1149) ve Nevevî'nin şerhlerinin seviyesine

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, mkaragozoglu@marmara.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-6950-3445.

Makaleyi okuyarak görüşlerini benimle paylaşan Dr. M. Enes Topgüle, Öğr. Gör. M. Fatih Kaya'ya, Arş. Gör. Ali Yücel'e ve derginin adlarını bilmediğim kıymetli hakemlerine teşekkürlerimi sunarım. Yazıdaki tüm görüşlerin ve hataların sorumluluğu yazara aittir.

ulaşabilecek bir eser olacağı, kaleme alınmış kısımdan anlaşılmaktadır. Eser, mevcut haliyle de araştırmacıların dikkatini hak etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, şerh literatürü, İbnü's-Salâh, *Sahih-i Müslim*, kitap kültürü.

Abstract: This article focuses on an unfinished commentary by Ibn al-Şalâh (d. 643/1245) entitled *Şiyānat Şaḥīḥ Muslim*. The study will attempt to give detailed information about this unfinished commentary with regards to its author, history and social context. The *Şiyāna* is recognized as one of the most significant works produced on Muslim b. al-Ḥajjāj's (d. 261/875) *al-Musnad al-Şaḥīḥ* in the history of Islam. Providing information on such important issues as *al-Şaḥīḥ*'s composition, content, and history of transmission, the *Şiyāna* explains and elucidates on 157 ḥadīths from the beginning of the book. Despite its importance, *Şiyāna* has not been studied in-depth within contemporary academic literature. One may even notice, particularly in the Turkish ḥadīth literature, uncertainty regarding its genre and where this book truly fits. This article asserts that *Şiyāna* is indeed an incomplete commentary on *al-Şaḥīḥ*, and identifies its characteristics as well as discussing its impact upon later ḥadīth commentaries.

In addition to providing valuable information on *al-Şaḥīḥ*, the *Şiyāna* is also distinguished for its comparisons between several manuscripts of *al-Şaḥīḥ*, and its critical treatment of early commentators' views. Furthermore, a sizable content is devoted to identifying the correct reading of the transmitters' names and other Arabic terms. Having received a warm reception from the ḥadīth scholars, the *Şiyāna* has been an authoritative text on *al-Şaḥīḥ*, particularly for ḥadīth commentators, including scholars such as Muḥyī al-Dīn al-Nawawī (d. 676/1277) and Muḥammad b. 'Alī al-Wallawī. The commentators made use of the *Şiyāna* in two distinctive ways. First, they relied heavily on the *Şiyāna* in their introductions to commentaries, where they were expected to provide information on their base-text - i.e. *al-Şaḥīḥ*. Among issues raised in these introductions are the transmission of *al-Şaḥīḥ*, its composition and chapter headings, and the epistemological value of its ḥadīths. Second, the commentators employed the *Şiyāna* in their interpretation of individual ḥadīths. However, since *Şiyāna* covered only 157 ḥadīths from the beginning of *al-Şaḥīḥ*, such references to the book are found only in the first few volumes of these commentaries.

In order to contextually study the *Şiyāna*, the article focuses on Ibn al-Şalâh's interest in the ḥadīth collections. Due to his long journey to the Khurāsān region, Ibn al-Şalâh was able to accumulate a considerable amount of knowledge on the ḥadīth collections, including works such as *al-Şaḥīḥayn* and *Sunan al-Bayhaqī*. During his journey, he studied *Şaḥīḥ Muslim* with two major influential authorities, Abū al-Qāsim Manşūr b. 'Abd al-Mun'im al-Furawī (d. 608/1212) and Abū al-Ḥasan Mu'ayyad b. Muḥammad al-Tūsī (d. 617/1220). It is clear from the historical sources that subsequent to this journey he taught at different *madrasas* including the prestigious *Dār al-ḥadīth al-Ashrafiyya*. He probably wrote the *Şiyāna* during the last ten years of his life while he taught *al-Şaḥīḥ* at *al-Ashrafiyya*. Therefore, from the perspective of Muslim intellectual history the book can also be considered a product of teaching practices and should be recorded down as such. Moreover, it could be argued that this kind of sources may offer a new perspective to the study of how knowledge was transmitted and taught.

The ultimate objective of the article is to analyze the *Şiyāna* in terms of its content and within the context of the history of ḥadīth. It is evident from the historical sources that the *Şiyāna* would have been as popular as the commentaries of al-Qāḍī 'Iyād (d. 544/1149) and al-Nawawī if it had been completed during its historical period. Nevertheless, the book still deserves serious attention and consideration due to its insights into the nature of Islamic commentary tradition and its perception of *Şaḥīḥ Muslim* during the medieval period.

Keywords: Ḥadīth, Commentary Tradition, Ibn al-Şalâh, *Şaḥīḥ Muslim*, book culture.

Giriş

Bu makale, Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *el-Müsnedü's-sahîh*'i¹ üzerine yapılmış önemli çalışmalardan olan İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) ait *Sıyânetü Sahîhi Müslim*² adlı tamamlanamamış eseri ele almaktadır. *Sahîh*'in yalnızca ilk 157 hadisinin şerhini içeren *Sıyâne*, kısıtlı hacmine rağmen bu meşhur eserin muhtevası, kitap olarak rivayeti ve ona yöneltilen tenkitlerin mahiyeti hakkında oldukça kıymetli bilgiler sunar. Bu özelliği sayesinde kitap, yazıldığı VII. (XIII.) yüzyıldan günümüze kadar Muhyiddin en-Nevevî (ö. 676/1277) başta olmak üzere *Sahîh-i Müslim* araştırmacılarının ilk müracaat ettiği kaynaklardan biri olmuştur.

Sıyâne'nin İbnü's-Salâh tarafından yazılmış olması, onu dikkate değer kılan özelliklerden bir diğeridir. Zira *Ulûmü'l-hadis*'i yaygın olarak bilinen ve okunan İbnü's-Salâh'ın rivayet kitaplarıyla irtibatı meselesi hâlâ incelenmeyi beklemektedir. Hem hayat hikâyesinden hem de *Ulûmü'l-hadis*'in ilgili pasajlarından anlaşılacağı üzere İbnü's-Salâh'ın *Sahîhayn* ve *Sünen-i Beyhakî*'ye özel bir ilgisi vardır. *Sıyâne*'nin incelenmesi, onun rivayet kitaplarıyla irtibatına ışık tutacak, belki hadis usûlcülüğünün yanı sıra hadis şerhçiliğinin ve genel olarak ilmî şahsiyetinin daha yakından tanınmasına da katkı sağlayacaktır.

Sahîh'in ilim adamları nezdindeki konumuna ve yorumlanma tarihine yaptığı mühim katkıya rağmen *Sıyâne*, -belki hacim bakımından eserin cüzi bir kısmını ele alması sebebiyle- ciddi bir incelemeye konu olmamıştır. Özellikle Türkçe literatürde *Sıyâne*, Müslim'in *Sahîh*'i ile irtibatlandırılmasına rağmen "şerh" olarak konumlandırılmamış, yani eserin ait olduğu tür tespit edilmemiştir. *Sıyâne*'yi tasvir ve tahlil ederek hem *Sahîh*'le ilgili akademik birikime hem de şerh literatürü araştırmalarına katkıda bulunmayı hedefleyen bu makale, İbnü's-Salâh'ın biyografisine rivayet literatürüyle irtibatı bağlamında temas ettikten sonra, *Sıyâne*'nin bir şerh kitabı olarak karakteristiklerini tespit edecek ve *Sahîh* üzerine yapılan çalışmalardaki etkisini ortaya koyacaktır. Buna geçmeden önce, hadis literatüründe İbnü's-Salâh'ın şârih kimliğine atfı yapıp yapılmadığı ve *Sıyâne*'nin bir Müslim şerhi olarak görülüp görülmediği üzerinde kısaca durulacaktır.

1 Eserin adı hakkında bk. Ebû Gudde, *Tahkîku ismeyîs-Sahîhayn*, s. 33-52. Bu makalede eser kısaca *Sahîh* diye anılmış, Buhârî'nin kitabıyla karışma ihtimalinin olduğu durumlarda ise *Sahîh-i Müslim* denilmiştir.

2 *Sıyâne*'nin ulaşılabildiğimiz üç neşri vardır: nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984; nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003; nşr. Ahmed Hâc Muhammed Osman, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007. Bu makalede, daha ilmî ve özenli gözüken en yeni tarihli üçüncü neşir esas alınmıştır.

Sıyâne'nin bilinen tek yazması da tarafımızdan görülmüştür. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 475'de kayıtlı olan 737/1337 tarihli yazma, İbnü's-Salâh'ın talebesi olan ve "İbn Rezîn" diye tanınan Kadî Takıyyüddin Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseynî (ö. 680/1281) ait bir asla dayanmaktadır. Mevcut yazma, eseri İbn Rezîn'den nakleden Şerefüddin ed-Dimyâtî'ye (ö. 705/1306) ait bazı notlar içerse de bu makalede incelenecek olan eserin yazım tarihi ve ortamı gibi konular hakkında ilave bir bilgi sunmaz. Bu yüzden makalede, ihtiyaç duyulan birkaç nokta dışında yazmaya atfı yapılmamıştır.

1. Literatürde *Sıyâne*'nin Görünümü

İbnü's-Salâh'tan sonra *Sahîh* üzerine şerh yazarlar *Sıyâne*'yi kaynak olarak kullansalar da genellikle eserin şerh karakterini vurgulama ihtiyacı hissetmemişlerdir. Bu durum, şârihlerin bir kısmının kendilerinden önceki şerhleri sayıp dökme şeklinde bir uygulamaya gitmeleri, kullandıkları kaynakları -türlerini belirterek- tasvir etmemeleri, hatta eser adı yerine yalnızca müellif adını zikretmekle yetinmeleri gibi sebeplere bağlanabilir. *Sıyâne*'nin Müslim şârihleri tarafından kullanımı ileride ele alınacağından, burada İbnü's-Salâh'ın şârih yönünün şerh literatürü dışında vurgulanıp vurgulanmadığı üzerinde durulacaktır.

İbnü's-Salâh'ın şârih kimliğine yapılan en erken atıflardan biri Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe'ye (ö. 851/1448) aittir. O, İbnü's-Salâh'ın *Sahîh*'in küçük bir kısmını şerh ettiğini, Nevevî'nin de şerhinde bu esere istinad ettiğini, hatta İbnü's-Salâh'ın bıraktığı yerden sonra Nevevî'nin şerhe pek az katkı yapabildiğini söylemiştir.³ Daha sonra Celaleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505), İbnü's-Salâh'ın *Sıyâne*'deki ifadelerine "Müslim şerhi" diyerek atıf yapmıştır.⁴ Kudüs ve çevresinin tarihini anlatan *el-Ünsü'l-celîl* müellifi Ebü'l-Yümn el-Uleymî de (ö. 928/1522) İbn Kâdî Şühbe'nin ifadelerini tekrarlayarak şerhin varlığına dikkat çekmiştir.⁵

Son yüzyılda İbnü's-Salâh'ın biyografisi ile ilgilenen yahut kitaplarını neşreden bazı araştırmacılar da onun Müslim şerhine işaret etmişlerdir. Abdülfettâh Ebû Gudde,⁶ Nureddin Itr⁷ ve *Sıyâne*'nin nâşirleri bunlar arasındadır.⁸ Bibliyografik çalışmalarda⁹ ve Müslim'in *Sahîh*'i üzerine yapılan çağdaş incelemelerde de *Sıyâne*'nin Müslim şerhleri arasında sayıldığı olmuştur.¹⁰

Öte yandan yakın tarihli bazı çalışmalarda *Sıyâne* fark edilmemiş yahut şerh karakteri tespit edilememiştir. Çağdaş araştırmacılardan Jonathan Brown, İbnü's-Salâh'a nispet edilen "Müslim şerhinin kayıp olsa da İbnü's-Salâh'ın *Sahîhayn*'i müdafaa gayretinin *Sıyâne*'de günümüze ulaştığını" söyleyerek, *Sıyâne*'yi şerhten farklı bir eser kabul etmiştir.¹¹ *Sahîh-i Müslim* şerhlerine temas eden ve fakat bu şerhlerin tamamını kapsama iddiası taşımayan Türkçe çalışmalar da *Sıyâne*'yi bir şerh kitabı olarak zikretmemiştir.¹² *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddede *Sıyâne*, *Sahîh* üzerine yapılan şerhler arasında değil, "diğer

3 İbn Kâdî Şühbe, *Tabakât*, I, 435.

4 Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, II, 424, 484.

5 Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, II, 104.

6 Ebû Gudde, *el-İsnâdü mine'd-din*, s. 111-112.

7 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 16 (neşredenin girişi).

8 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 6 (neşredenin girişi). *Sıyâne*'nin kaynakçada belirtilen diğer nâşirleri de eseri şerh kabul etmişlerdir.

9 Sezgin, *Tarihu't-türâsi'l-Arabî*, I, 266; Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşi*, IV, 229. Kâtib Çelebi ise *Sıyâne*'yi eserinde zikretmemiştir; bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 555-559.

10 Tavâlibe, *el-İmâm Müslim* s. 155; Sâmerrâi – Atıyye, *Rivâyetü Sahîhi Müslim*, s. 95.

11 Brown, *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim*, s. 293.

12 Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 193-194; Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 51-52; Ahatlı – İnam ul Haq, "Şebbir Ahmed Osmâni", s. 22-23.

çalışmalar” arasında anılmaktadır.¹³ Burada eserin bazı garîb lafızları açıkladığı söylene de bir şerh olarak görülmediği bellidir. Nitekim başka bir yerde de *Sıyâne* benzer biçimde tanıtıldıktan sonra, İbnü’s-Salâh’ın ayrıca tamamlamadığı bir Müslim şerhinin bulunduğu söylenerek *Sıyâne*’nin şerhten farklı bir eser olduğu görüşü benimsenmiş olmaktadır.¹⁴

Aşağıda gösterileceği üzere *Sıyâne*, İbnü’s-Salâh’ın tamamlamadığı söylenen Müslim şerhinin kendisidir ve kaynaklarda bu şerhin *Sıyâne*’den başka bir eser olduğunu destekleyecek hiçbir veri yoktur. Buna rağmen Türkçe literatür başta olmak üzere bu konuda bir kafa karışıklığının yaşandığı, hatta yaygın olarak kullanılsa da *Sıyâne*’nin şerh karakterinin Arapça kaynaklarda da beklenen düzeyde vurgulanmadığı görülmektedir. Kanaatimizce bunun başlıca iki sebebi vardır. İlk sebep, kendi dönemine kadarki hadis şerhleriyle uyumlu olarak esas aldığı kitabın tüm hadislerini açıklama iddiası taşımayan *Sıyâne*’nin çok başlar-dayken yarım kalmış olmasıdır. *Sıyâne* biraz daha ilerleyebilmiş olsaydı, muhtemelen yalnızca *Sahîh* üzerine verdiği değerli bilgilerle atıf yapılan bir kitap olarak kalmayacak, Kadı İyâz’ın (ö. 544/1149) *İkmâlî* ile Nevevî’nin şerhi gibi, Müslim şerhleri arasında sıkça anılan bir eser haline gelecekti. İkinci sebep ise eserin tam adında “şerh” ibaresinin geçmemesidir. Eğer *Sıyâne*’nin adında “şerh” bulunsaydı, içeriğine muttali olmayanlar bile onu şerh literatürüyle irtibatlandırmakta zorlanmayacaklardı.

2. İbnü’s-Salâh’ın *Sahîh-i Müslim*’e İlgisi ve *Sıyâne*’nin Yazım Tarihi

İbnü’s-Salâh’ın Müslim’in *Sahîh*’ine duyduğu ilginin arka planını ortaya koyabilmek için, bu kitapla ve genel olarak hadis çalışmalarıyla ilgilendiği aşamaları ve başlıca faaliyetlerini tespit etmek gerekir.¹⁵ İbnü’s-Salâh fakîh bir babanın oğlu olarak dünyaya gelmiş ve ilk fıkıh eğitimini de babasından almıştır. Musul’daki bazı hocalardan hadis dinlemesi,¹⁶ onun 20 küsur yaşlarında çıktığı kaydedilen ilmî seyahatlerine kadar hadisle irtibatlandırılabilir yegâne faaliyetidir. Musul’dayken yardımcılığını (muîd) yaptığı ‘İmâdüddin Ebû Hâmid Muhammed b. Yunus (ö. 608/1211) ise hadis semâi bulunsa da daha ziyade Şâfiî fıkıhına ve hilâf ilmine dair bilgisiyle öne çıkmış bir fakîhtir.¹⁷

13 Kandemir, “el-Câmiu’s-sahîh”, *DÎA*, VII, 128.

14 Kandemir, “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî”, *DÎA*, XXI, 199.

15 İbnü’s-Salâh’ın biyografisi ile ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Müzeyyel ale’r-Ravzateyn*, I, 234; II, 68-69; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, III, 243-244; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, IV, 1430-1433; a.mlf., *Tarihu’l-İslam: h. 641-650*, s. 184-188; Sübkî, *Tabakât*, VIII, 326-336; İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, XV, 252-254; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakât*, I, 432-435; Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihi’l-medâris*, I, 19-21, 303; Ebû Gudde, *el-İsnâdü mine’l-dîn*, s. 107-112; Kandemir, “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî”, s. 198-200.

16 Zehebî, *Tarihu’l-İslam: h. 641-650*, s. 185.

17 ‘İmâdüddin hakkında bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, IV, 253; Zehebî, *Siyer*, XXI, 498; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakât*, I, 383-384. İbnü’s-Salâh’ın ona muîdlik yaptığı bilgisi için bk. Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, IV, 1430.

İbnü's-Salâh'ın Bağdat, Hemezân, Halep ve Harran gibi şehirlerin yanı sıra Horasan bölgesini kapsayan seyahatleri, hadis birikiminin oluşumunda son derece etkili olmuştur.¹⁸ Onun ziyaret ettiği yerler arasında Horasan bölgesinin altı çizilmelidir. Zira Belh, Nişabur ve Merv gibi şehirleriyle öne çıkan Horasan, o dönemde rivayet kitaplarının âli isnadlarını elde etmek isteyenlerin başlıca duraklarındandı. Bu çerçevede, İbnü's-Salâh Nişabur'da Ebü'l-Kasım Mansur b. Abdülmün'im el-Fürâvî (ö. 608/1212)¹⁹ ve Ebü'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed et-Tüsî'den (ö. 617/1220) *Sahih-i Müslim*'i tahsil etmiş, böylelikle 5 râvi ile Müslim'e ulaşabildiği şu isnada sahip olmuştur: Müslim → Ebü İshak İbrahim b. Muhammed b. Süfyan (ö. 308/920) → Ebü Ahmed Muhammed b. İsa el-Cülûdî (ö. 368/979) → Ebü'l-Hüseyn Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî (ö. 448/1056) → Ebü Abdullah Muhammed b. el-Fazl el-Fürâvî (ö. 530/1136) → Ebü'l-Kasım Mansur b. Abdülmün'im el-Fürâvî ve Ebü'l-Hasan Müeyyed b. Muhammed et-Tüsî → İbnü's-Salâh.²⁰

Sahih'i Müeyyed'den kıraat yoluyla alan İbnü's-Salâh, isnadının âli oluşundan övgüyle bahsetmiştir.²¹ Gerçekten de söz konusu isnad gayet kısa olup mevcut bilgilerimize göre tarihte *Sahih*'in kitap olarak naklinde en fazla öne çıkan kişilerden oluşur. İbnü's-Salâh'ın, diğer hocası Mansur el-Fürâvî'den naklederken mutlak olarak "enbeenâ" lafzını kullanması,²² kitabı ondan icazet yoluyla aldığını göstermektedir.²³ İbnü's-Salâh'ın talebelerinin talebesi ve *Sahih*'in en meşhur şârihi olan Nevevî de eseri -bir râvi ilavesiyle- aynı isnadla almış ve o da isnadının âli olduğunu vurgulamıştır.²⁴ İbnü's-Salâh, *Siyâne*'yi yazarken temel kaynak olarak kullanacağı *Sahih* nüshalarını da Mansur el-Fürâvî'den temin etmiştir.²⁵ O, Nişabur seyahatinde Müslim'in buradaki kabrini de ziyaret etmiş, hatta *Sahih*'in bazı kısımlarının yanı sıra son bölümünü de (*hâtîme*) kabristanda hocasından okumuştur.²⁶

18 Onun gittiği yerlerde hadis dinlediği kişileri görmek için bk. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm: h. 641-650*, s. 185-186.

19 İbnü's-Salâh, hocası Mansur'a nisbesinin okunuşunu sorduğunda "Ferâvî" cevabını almış, yaygın okunuşun bu şekilde olduğunu belirtmiştir. Bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 42. Ricâl âlimleri ise genellikle "Fürâvî" şeklindeki okunuşa yakın durmuş gibidirler. Hatta Sem'ânî (ö. 562/1166) "Ferâvî" şeklinde telaffuz edilme ihtimalinden hiç söz etmemiştir. Belki bu durum, yaygın okunuş ile doğru okunuş arasındaki farktan ileri gelmektedir. Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, IX, 256.

20 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 39-43. İbnü's-Salâh, ilerleyen yıllarda okutacağı Beyhakî'nin *Sünen*'ini de Nişabur'da Mansur el-Fürâvî'den tahsil etmiştir. Onun Mansur'la yaptığı hadis meclislerinin sonuncusu 607/1211'de gerçekleşmiştir. Bk. Beyhakî, *es-Sünen*, I, 80 (neşredenin girişi); Ebü Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn*, s. 119-120.

21 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 43.

22 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 43.

23 Kendi usûl eserinde "enbeenâ"nın icâzet metodu da dâhil olmak üzere farklı rivayet yöntemlerine işaret edebileceğine değinen İbnü's-Salâh, mutlak olarak kullanıldığında kavramın icâzete delalet ettiğine dair bir görüş kaydetmiştir. Bk. İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, s. 169-172; özellikle bk. s. 171. Gerek *Siyâne*'deki ifadenin bağlamı gerekse müteahhir dönemde tabirin ağırlıklı olarak icâzete işaret ediyor olması, İbnü's-Salâh'ın Mansur'dan kitabı icazetle aldığı kanaatini kuvvetlendirir. Nitekim o, *Siyâne*'nin bir başka yerinde Mansur'dan aldığı icazetten bahsetmiştir. Bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 49. "Enbeenâ"nın müteahhir dönemdeki anlamı hakkında bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 81; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 76.

24 Nevevî'nin isnadında fazladan bulunan şahıs, hocası Ebü İshak İbrahim b. Ebî Hafs el-Vâsıtî'dir (ö. 664/1266). Bk. Nevevî, *Şerh*, s. 48.

25 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 49.

26 Buradaki hocası büyük ihtimalle Müeyyed'dir. Bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 6, 57.

Rihlelerini tamamlayan İbnü's-Salâh tedaris faaliyetine Kudüs'teki Sâlihiyye Medresesi'nde başlamış, ardından Dımaşka geçerek Revâhiyye ve 628'de eş-Şâmiyye el-Cevvâniyye medreselerinde ders vermiş, sonra da 630 yılında yeni kurulan Eşrefiyye Dârülhadisi'ne atanmıştır. Eyyübî idarecilerinin gözünde saygın bir yere sahip olan İbnü's-Salâh'ın,²⁷ muntazam işleyişi ve sunduğu imkânlarla emsallerinden oldukça ileride olan Eşrefiyye Dârülhadisi'ne şeyh tayin edilmesi, talebe ağının ve etki alanının genişlediği yeni bir devreye işaret etmektedir.²⁸ Vefatına kadar sürecek Eşrefiyye yılları (630-643/1233-1245) İbnü's-Salâh'ın hadisle daha yoğun biçimde iştigal ettiği, bu alandaki önemli teliflerini kaleme aldığı ve başlıca hadis kitaplarını okuttuğu olgunluk dönemidir.

Meşhur usûl eseri *Ulûmü'l-hadis*, 630-634 yılları arasında dârulhadis talebelerine peyderpey imlâ ettirilmek suretiyle ortaya çıkmıştır.²⁹ İbnü's-Salâh, aynı zaman zarfında Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını da toplam 757 mecliste talebelerine okutmuştur. Son oturumu 18 Rebiulevvel 635'te (8 Kasım 1237) Eşrefiyye'de gerçekleştirilen³⁰ semâ meclislerinin ilkinin ne zaman yapıldığı tespit edilememişse de, 617. oturumun 15 veya 16 Cemaziyevvel 634'te (14-15 Ocak 1237) yapılmasını³¹ dikkate alarak *Sünen* derslerinin de ya Eşrefiyye görevi ile başladığı ya da -daha erken başlamışsa- sonradan Eşrefiyye'ye taşındığı söylenebilir. Dolayısıyla İbnü's-Salâh, kendisi gibi bir Şâfiî fakîhi olan Beyhakî'nin *Sünen*'ini Eşrefiyye'de *Ulûmü'l-hadis* ile eş zamanlı olarak okutmuştur.³²

Çağdaş bazı araştırmalarda İbnü's-Salâh'ın Eşrefiyye'de *Sahîhayn*'i da okuttuğu belirtilmiştir.³³ Bu bizce de kuvvetli bir ihtimal olmakla birlikte, bunun *Sünen*'de olduğu gibi net bir kaydına rastlayamadık.³⁴ Ancak Zeynüddin Abdullah b. Mervan (ö. 703/1303),³⁵ "İbnü'l-Firkâh" diye bilinen Ahmed b. İbrahim b. Sibâ' (ö. 705/1306),³⁶ Ebü'l-Kasım Musa b.

27 el-Melikü'l-Muazzam (615-624/1218-1227) bu genel durumun istisnasıdır. İbnü's-Salâh'ın, kendisine bir medrese verilmesi için aracılık talep ettiği Sibî İbnü'l-Cevzî, hükümdarın İbnü's-Salâh'tan hoşlanmadığını açıkça belirtir; bk. Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, XXII, 393. Muazzam muhtemelen koyu bir Hanefî olması hasebiyle İbnü's-Salâh'a mesafeli durmuştur. Nitekim İbnü's-Salâh'ın kapısını çaldığı Sibî İbnü'l-Cevzî de Hanefî olup hükümdarın üzerinde etkilidir. Muazzam hakkında bk. Yılmaz, *el-Melikü'l-Muazzam*, s. 1-52.

28 Eşrefiyye hakkında bilgi için bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 92-111. Tarihçi İbn Hallikân, Şevval 632'de geldiği Eşrefiyye'de bir yıl boyunca İbnü's-Salâh'a yakın talebelik yaptığını anlatır; bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 244. 658 yılında Eşrefiyye'yi oldukça gerilemiş halde bulan bir başka tarihçi Ebü Şâme el-Makdisî ise dârülhadisin 630'larda İbnü's-Salâh'ın idaresindeki parlak günlerini özlemle anar. Bk. Ebü Şâme el-Makdisî, *el-Müzeyyel ale'r-Ravzateyn*, II, 156-157.

29 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 39-40; Ebü Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn*, s. 118-119 (dp. 2).

30 Beyhakî, *es-Sünen*, I, 93-94 (neşredenin girişi); Ebü Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn*, s. 141.

31 Ebü Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn*, s. 113.

32 Ebü Gudde, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'i yazma sebebinin *Sünen*'i okutması olabileceğini söylemişse de bu iddiayı müdellel biçimde ortaya koymak zordur; bk. Ebü Gudde, *el-İsnâdü mine'd-dîn*, s. 118-119 (dp. 2).

33 Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *DİA*, XXI, 198; Özgenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh", s. 57.

34 İbnü's-Salâh'ın bir cami halkasının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Hangi eserin okutulduğunu bilemediğimiz halkanın başına İbnü's-Salâh'ın vefatından sonra Ziyaeddin Abdurrahman el-Mâlikî el-Gumârî geçmiştir; bk. Ebü Şâme el-Makdisî, *el-Müzeyyel ale'r-Ravzateyn*, II, 81.

35 Takıyyüddin el-Fâsî, *Zeylüt-Takyid*, II, 464.

36 Takıyyüddin el-Fâsî, *Zeylüt-Takyid*, II, 13.

Ali b. Ebî Talib (ö. 715/1316)³⁷ ve Muhammed b. Ali b. Ebî Talib el-Hüseynî (ö. 710 veya 720/1310 veya 1320)³⁸ gibi talebelerin İbnü's-Salâh'tan *Sahîh-i Müslim*'i kıraat yoluyla okudukları bilinmektedir.³⁹ Bu isimlerden Abdullah b. Mervan 633 yılının başlarında,⁴⁰ İbnü'l-Firkâh 630 yılında⁴¹ ve Musa b. Ali 628 yılında doğarken,⁴² Muhammed b. Ali'nin de aşağı yukarı aynı zaman diliminde doğduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla İbnü's-Salâh, yukarıda belirtilen Eşrefiyye yıllarına denk düşen bir zaman diliminde *Sahîh-i Müslim*'i talebelerine okutmuştur.⁴³

Sıyâne'nin tarihlendirilmesine yardımcı olacak birtakım veriler eserin kendi içinde de mevcuttur. İlk olarak, İbnü's-Salâh, kitabına şu cümlelerle başlamıştır:

[Ey tâlib!] Müslim'in *Sahîh*'ini okuduğun günlerde (...) benden kitabı açıklamamı, hadis ve ilim talebelerinin çokça yaptığı kusur ve hataları kaydetmemi (...) istedin. Ben de bu isteğine muhtasar bir şekilde cevap verdim (...).⁴⁴

Buradaki mühim kısım, *Sıyâne*'nin, *Sahîh*'in okunması/okutulması esnasında ortaya çıkan soru ve problemlere cevap vermek üzere yazılmış olmasıdır. Bu görüşe, bazı müelliflerin kitap mukaddimelerindeki bu gibi ifadelerinin gerçek durumlardan ziyade kurgusal birtakım diyalogları yansıttığı gerekçesiyle itiraz edilebilirse de, *Sahîh*'i okuttuğu başka kaynaklarca da teyit edilen İbnü's-Salâh'ın burada gerçek bir durumdan bahsettiğini düşünmeye herhangi bir engel yoktur. Kanaatimizce onun *Sahîh*'i okuttuğu yıllar, *Sıyâne*'nin de tamamlanamamış haliyle vücuda geldiği yıllardır.

Son olarak, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'inde *Sıyâne*'ye hiçbir atıf yokken, *Sıyâne*'de altı yerde *Ulûmü'l-hadis*e atıf yapılmıştır.⁴⁵ *Ulûmü'l-hadis*'in yazımı 634'te tamamlandığına göre *Sıyâne*'nin yazımı için bundan daha erken bir tarihlendirmenin yapılması uygun değildir. Dolayısıyla *Sıyâne*'nin, İbnü's-Salâh'ın ömrünün son on yıllık zaman dilimi içinde yazılmış bir metin olduğu anlaşılmaktadır.

37 Takıyyüddin el-Fâsi, *Zeylü't-Takyîd*, III, 277. İbnü's-Salâh'tan *Sahîh*'in tamamını okuduğu özellikle belirtilmiştir.

38 Takıyyüddin el-Fâsi, *Zeylü't-Takyîd*, I, 307.

39 Atıf yapılan yerlerde geçen "semi'a alâ (سمع علي)" ifadesi, dönemin yaygın eğitim-öğretim pratiği ile birlikte düşünüldüğünde, talebelerin *Sahîh*'i İbnü's-Salâh'tan semâ değıl kıraat metoduyla almış olduklarına işaret etmektedir.

40 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 305.

41 Takıyyüddin el-Fâsi, *Zeylü't-Takyîd*, II, 13.

42 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 379.

43 Doğum ve vefat tarihini tespit edemediğimiz Zeynüddin Ömer b. Ebî Bekir b. Eyyüb (ö. ?) isimli bir başka râvi ise ondan eserin yalnızca bir bölümünü okuyabilmiştir; bk. İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 157.

44 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 1.

45 Bk. İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 12, 20, 32, 74, 85, 134.

3. *Sıyâne*'nin Muhtevası ve Şerh Oluşunun Delilleri

Sıyâne'nin tam adı, eserin başlangıcında bizzat müellifi tarafından zikredilmiştir: *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve humâyetühû mine'l-iskâtı ve's-sakat*.⁴⁶ İbnü's-Salâh'ın, başlıkta yaptığı "muhafaza" vurgusunun iki boyutunun olduğu söylenebilir. İlk olarak eser, geçmişteki kitap nüshalarında rastlanan farklılık ve hataları izah ve tashihi etmeyi, ayrıca müellifin dönemindeki hadis öğrencilerinin *Sahîh*'i okurken yapabilecekleri değişik türden hataları engellemeyi amaçlamaktadır. Hadislerin yanlış okunması yahut harekelenmesi en sık yapılan hatalardan olduğu için, kitabın ana omurgasını "zabtu'l-elfâz"ın oluşturması şaşırtıcı değildir. *Sıyâne* ikinci olarak, Müslim'e ve *Sahîh*'ine yöneltilen tenkitleri cevaplayarak bu kıymetli hadis koleksiyonunun saygınlığını pekiştirmeyi hedefler. İbnü's-Salâh bu amacı kitabının başlarında açıkça ifade etmese de Müslim'i, Dârekutnî (ö. 385/995), Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) ve Kadî İyâz gibi isimlerin çeşitli hadisler vesilesiyle dile getirdikleri tenkitlere karşı savunması⁴⁷ ve *Sahîh*'te kimi zayıf râvilerin rivayetlerine yer verilmesi gibi konularla ilgili olarak yaptığı açıklamalar,⁴⁸ bu müdafaaya gayesinin yansımaları olarak okunabilir. Her durumda *Sıyâne*, *Sahîh*'in, layık olduğu kıymetin altına düş(ürül)memesini amaçlamaktadır.

Öte yandan ne *Sahîh*'in müdafaası, ne de kitap râvileri ile hadis talebelerine ait hataların tashihi *Sıyâne*'nin muhtevasını tam olarak yansıtır. Nitekim bizzat İbnü's-Salâh *Sıyâne*'nin muhtevasının zabt ile sınırlı olmayıp manaların açıklanmasını da kapsadığını belirtir.⁴⁹ Hatta mukaddime fasıllarından sonra şerhe başlarken, "işte şimdi bu eserden maksadımız olan *şerh*, *zabt* ve *takyîde* başlıyoruz" diyerek aynı hususu tekrar vurgular.⁵⁰ Dolayısıyla *Sıyâne*'nin belirgin bir şerh karakteri mevcuttur. Bir bilgi türünden diğerine geçerken genellikle başlık kullanmayan İbnü's-Salâh, metin içerisinde yalnızca bir yerde "ve hâzâ şerhuhû" şeklinde bir ifadeyle hadisin metin yönünden izahının başladığı yeri göstermiştir.⁵¹

Mevcut haliyle *Sıyâne*, bir şerhte bulunması beklenebilecek unsurların çoğuna sahiptir. İbnü's-Salâh, Müslim'in kısa biyografisini verdikten sonra *Sahîh* hakkında on fasıl ve üç tenbihden oluşan uzunca bir mukaddime sunar, ardından *Sahîh*'in tertibine bağlı kalarak "Mukaddime" ve "İman" bölümlerini şerh eder. Mukaddimedeki *Sahîh*'in hadis kitapları içindeki yeri ve değeri, şartları, hadislerinin bilgi değeri, eleştirilen hadisleri ve râvileri, müstahrecleri, bâb başlıkları,⁵² kitap olarak rivayeti ve Müslim'e yöneltilen tenkitler gibi konuları ele

46 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 1.

47 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 82, 95-96.

48 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 32-35.

49 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 1.

50 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 50. Matbû metinde bu cümle, sıradan bir cümlemiş gibi düz yazılarak vurgu kaybına yol açılmıştır. Yazmada ise cümlenin baş tarafı "tenbihât" veya "fasıl" başlıkları gibi koyu renkle vurgulanmıştır ki; kanaatimizce isabetli olan da budur. Zira burası, adeta *Sıyâne*'nin mukaddimesinin tamamlanıp Müslim'in mukaddimesinin, dolayısıyla şerhin kendisinin başladığı yerdir. Bk. İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 475, vr. 9a.

51 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 129.

52 İbnü's-Salâh, Müslim'in, kitabını bâblara göre tertip ettiğini fakat bunlara başlık koymadığını söyler. Bk. İbnü's-

alır. Ayrıca *Sahih*'in nüshaları hakkında detaylı bilgi verir ve pek çok şârihin yaptığı gibi esere ulaştığı isnadları zikreder.⁵³ Fasillar ve tenbihâtan oluşan mukaddime, *Siyâne*'nin en mühim bölümüdür. İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Hedyüs-sârî*'si Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahih*'i hakkında ne derece önemli bir kaynaksa, bu mukaddime de -içeriği çok daha kısıtlı olmakla birlikte- Müslim'in *Sahih*'i için o derece önemlidir.

Siyâne'nin muhtevasının yanı sıra üslup ve tertibi, hatta iç atıfları da eserin tamamlanmamış bir şerh projesi olduğunu teyit eder. *Sahih*'in tertibini aynen takip eden İbnü's-Salâh, önce "kavlü Müslim", "kavlühû" veya "zekerahû Müslim" gibi bir ifadeyle *Sahih*'teki ilgili metni verir, ardından kendi izahlarına geçer.⁵⁴ Onun, *Siyâne*'nin içinde yaptığı fakat gerçekleştiremediği ileriye dönük atıflar, eserle ilgili zihnindeki niyetin günümüze ulaşmış beyanları olarak görülebilir. Mesela *Sahih*'in "Mukaddime" bölümünü şerh etmeye başladığı ilk yerde, "Kitâbü'l-Cenâiz"de gelecek bir hadise atıf yapmıştır.⁵⁵ Bir başka yerde ise okuyucuyu yine kitabının ileriki sayfalarına ("Kitâbü'l-Eşribe"de geçen bir meseleye) yönlendirmiştir.⁵⁶ Ne var ki, *Siyâne*'nin başında "Yüce Allah'tan bu kitabı tamamlamayı niyaz ediyorum"⁵⁷ diye dua eden İbnü's-Salâh'a her iki konuyu da yazmak nasip olmamıştır.⁵⁸

Siyâne'nin neden tamamlanamadığı belli değildir. Kitabın sonunda bulunan ifadeler diğer yerlerdeki ifadelerden farksız olup konuya dair herhangi bir işaret taşımamaktadır. Müellifin vefatı yahut diğer meşguliyetlerinin yoğunluğu akla gelen ihtimaller arasındadır.

4. *Siyâne*'nin Öne Çıkan Yönleri

Siyâne'nin ait olduğu edebî türü netleştirdikten sonra öne çıkan özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Burada, bir kitabı baştan sona açıklayan hacimli şerhler için sorulabilecek soruların tamamı üzerinde durmak yerine, bu küçük hacimli eserin yalnızca ağırlık noktasını oluşturan özelliklerinin tespiti amaçlanmaktadır. Bu yüzden, mesela "*Siyâne*'nin kaynakları" şeklinde alışılmış bir başlık oluşturmak yerine söz konusu kaynakların *Siyâne*'nin karakteristiklerini hangi yönlerden beslediğini ilgili başlık altında ele alma yoluna gidilmiştir.

Salâh, *Siyâne*, s. 36. *Siyâne* boyunca bâb başlığı zikretmeyen şârih, yoğun olarak kullandığı *Sahih* nüshalarında Müslim dışında birilerinin koyduğu başlık bulunup bulunmadığıyla ilgili de bir şey söylemez.

53 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 7-50.

54 Mesela bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 58, 64, 66, 72, 75, 76, 77, 108, 142, 166.

55 "... İnşallah kitabın 'Cenâiz' bölümünde gelecektir." Bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 50.

56 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 76.

57 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 2.

58 Eserde ileriye dönük diğer atıflar için bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 16, 18, 24, 118.

4.1. Nüsha Mukayeseleri

İbnü's-Salâh'ın, hadisleri incelerken elindeki *Sahîh* nüshalarına müracaat ederek bu nüshalar arasında mukayeseler yapması, *Siyâne*'nin en dikkat çekici yönünü oluşturur. Onun “dört asıl”⁵⁹ diye andığı *Sahîh* nüshaları şunlardır: Ebû Hâzım Ömer b. Ahmed el-Abdüyî (ö. 417/1026) nüshası,⁶⁰ Ebû Âmir Muhammed b. Sa‘dün el-Abderî (ö. 524/1130) nüshası,⁶¹ “İbn Asâkir” diye bilinen *Tarihu medîneti Dımaşk* müellifi Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasan (ö. 571/1176) nüshası,⁶² Ebû Ahmed Muhammed b. İsa el-Cülûdîden (ö. 368/979) intikal eden kadim asıl.⁶³ Abderî nüshası dışındaki nüshalara hocası Mansur el-Fürâvî vasıtasıyla ulaşan İbnü's-Salâh, Abderî nüshasına ise daha önce geçen Abdülgâfir el-Fârisî kaynaklı müstakil bir senedle ulaşmıştır.⁶⁴

İbnü's-Salâh'ın *Siyâne*'de nüshaları mukayeseli olarak dikkate aldığı ilk yer, Müslim'in râvisi olan İbn Süfyan'ın *Sahîh*'in hangi kısımlarını hocasından işitemediğinin incelendiği kısımlardır.⁶⁵ *Sahîh*'in rivayetiyle ilgili bu son derece önemli konuda nüshaların üzerindeki kayıtlardan yararlanan İbnü's-Salâh, şerhin içinde ise özellikle hadisteki kelimelerle ilgili bir sorun yaşandığında nüsha mukayeselerine başvurmuştur. Mesela İbnü's-Salâh'ın elindeki nüshaların çoğunda bir fiilin muzari hali “yülâsü (يلاث)” şeklinde müzekker gelirken Abderî nüshasında “tülâsü (تلاث)” şeklinde müennes yazılmış, İbnü's-Salâh birincisinin daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Benzer biçimde “yürâ (يرى)” kelimesi Abdüyî nüshasında “nerâ (نرى)” diye kaydedilmiş,⁶⁷ diğer üç nüshada “gameta (غمط)” şeklinde yazılan bir başka kelime ise İbn Asâkir nüshasında hatalı olarak “gamesa (غمص)”ya çevrilmiştir.⁶⁸ “Sâni‘an (صانعا)” ile “dâyı‘an (ضايعا)” arasındaki farka da nüshalar bağlamında işaret edilmiştir.⁶⁹ Harf değişiminin yanı sıra yalnızca okumayı ilgilendiren zabt değişimleri üzerinde de duran İbnü's-Salâh, nüshalarda kayıtlı kelime zabtlarını *Siyâne*'de nakletmiştir.⁷⁰

Yukarıdaki örnekler, kitap nüshalarının şerhin temel kaynaklarından biri olarak işlev gördüğünü en açık biçimde göstermektedir. İbnü's-Salâh nüsha mukayeselerine bazen Ebû

59 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 67.

60 Bu nisbe “Abdevî” ve daha az yaygın olarak “Abdüvî” şeklinde de okunmuşsa da burada hadisçilerin okuyuşu esas alınarak “Abdüyî” yazımı tercih edilmiştir. Abdüyî hakkında bilgi ve başka kaynakları görmek için bk. Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VIII, 353; Zehebî, *Siyer*, XVII, 333-337.

61 Abderî hakkında bilgi ve başka kaynakları görmek için bk. Zehebî, *Siyer*, XIX, 579-583.

62 İbn Asâkir hakkında bilgi ve başka kaynakları görmek için bk. Zehebî, *Siyer*, XX, 554-571.

63 *Sahîh*'in başlıca râvisi İbrahim b. Muhammed b. Süfyan'ın (ö. 308/920) talebesi olan Cülûdî hakkında bilgi ve başka kaynaklar için bk. Zehebî, *Siyer*, XVI, 301-303.

64 Bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 48-49.

65 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 46-50.

66 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 80.

67 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 64.

68 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 169.

69 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 163. Harf değişimleriyle ilgili nüsha farklılıkları için ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 56, 57, 71, 96, 106, 119, 143, 148-149.

70 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 52, 89, 142.

Avâne el-İsferâyîni (ö. 316/929) ve Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) gibi müstahrec yazarlarını da dâhil eder. Bu isimler oldukça erken bir dönemde *Sahîh* üzerine çalıştıkları ve oradan kısmî iktibaslar yaptıkları için, *Sahîh*'te bir hadisin aslının nasıl geçtiğini tespitite nüsha sahipleri gibi dikkate alınırlar.⁷¹ İbnü's-Salâh sened veya metinde netleştiremediği noktalar olduğunda müstahreleri, hatta Humeydî'nin (ö. 488/1095) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*'ını ve bu alanın öncü ismi Kadı İyâz'ın çalışmalarını dikkate almıştır.

Nüşhalar arasındaki farkların tahlilinin, İbn Hacer ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi *Sahîh-i Buhârî* şârihlerini oldukça meşgul eden bir konu olduğu bilinmektedir. *Siyâne*'nin ve burada incelenmeyen diğer Müslim şerhlerinin muhtevası, nüsha konusunun Buhârî şerhlerine mahsus olmayıp aslında şerh türünün önemli bir unsurunu oluşturduğunu göstermektedir. Nüşhalar metnin doğru bir şekilde tespitine imkân verdiği gibi yorumun da sağlam bir temel üzerine inşa edilmesini sağlar. İbnü's-Salâh'ın *Siyâne*'deki atıfları bir taraftan nüshaların hadis şerhindeki vazgeçilmez konumuna işaret ederken diğer taraftan Buhârî söz konusu olduğunda akla gelen Küşmîhenî (ö. 389/999), Aslî (ö. 392/1002) ve Ebû Zer (ö. 434/1043) gibi isimlerin Müslim şerh geleneğindeki muadilleri hakkında fikir vermektedir.⁷²

4.2. Râvilerin Zabtı ve Teşhisi

Siyâne'de öne çıkan unsurlardan biri, râvi isimlerinin doğru okunuşlarının tespiti ve ardından râvinin kimliğini netleştirmeye yarayacak ilave bilgilerin verilmesidir. İbnü's-Salâh râvi isminin, nisbesinin veya künyesinin doğru okunuşu üzerinde titizlikle durmuştur. Sözgelimi "Kavkal" isminin okunuşunun "Nevfel" vezninde olduğunu belirtmiş,⁷³ Büşeyr b. Ka'b⁷⁴ ile Davud b. Rüşeyd'in⁷⁵ koyu yazılan kısımlarının okunuşlarını özellikle vurgulamış, meşhur tâbiî Saîd'in (ö. 94/713) babasının adının Müseyyeb mi Müseyyib mi olduğunu tartışmıştır.⁷⁶

Benzer bir zabt işlemini nisbeler için de yapan İbnü's-Salâh, farklı râvilere ait "ed-Devraki"⁷⁷ ve "el-'Akadi"⁷⁸ gibi nisbelerin doğru okunuşlarını belirtmiştir. İbnü's-Salâh'ın nisbeler üzerindeki ilgisi, onların kabileye mi, bölgeye mi yoksa başka bir şeye mi nisbet edildikleri

71 Müstahrec yazarlarına yapılan atıflar için bk. İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 52, 53, 72, 96, 97, 106, 119, 133, 156, 157, 158.

72 *Sahîh-i Müslim*'in rivayet tarihi ve nüshaları müstakil olarak incelenmesi gereken bir konu olup bu makalede yalnızca *Siyâne*'deki nüsha mukayeselerine dikkat çekmek amaçlanmıştır. *Sahîh*'in kitap olarak rivayetini ele almakla birlikte nüshalar hakkında pek fikir vermeyen iki çalışma için bk. Sâmerrâi – Atryye, *Rivâyetü Sahîhi Müslim*; İbrahim, *el-Usûlü's-sitte*, s. 255-292.

73 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 71.

74 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 114.

75 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 99.

76 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 89-90. Diğer örnekler için bk. *a.g.e.*, s. 89, 108, 115, 131, 139, 144, 154, 176.

77 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 132.

78 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 110.

sorusunu da kapsar. Bu bağlamda el-Ğuberî⁷⁹ ve el-Cüreyri⁸⁰ nisbelerinin izini süren şârih, Temîm ed-Dârî'nin (ö. 40/661) nisbesini de İmam Şâfiî'den (ö. 204/820) gelen bir görüş ışığında açıklar.⁸¹

Siyâne'de zabt işlemi genellikle râvinin kimliğine dair sunulan ilave bilgilerle tamamlanır. Yalnızca nisbesi veya künyesi ile anılan bir râvinin tam adını vermek, bunun en yaygın şeklidir. Mesela Ebû Katâde'nin isminin Temîm b. Nüzeyr,⁸² Ebû Zümeyl'in isminin Simâk b. el-Velîd⁸³ ve Ebü'l-Hayr'ın adının Mersed b. Abdullah⁸⁴ olduğu belirtilmiştir. Nisbelerle ilgili olarak ed-Derâverdi'nin Abdülaziz b. Muhammed'e,⁸⁵ Sunâbihî'nin Abdurrahman b. Useyle'ye⁸⁶ ve eş-Şeybânî'nin de Ebû İshak Süleyman b. Ebî Süleyman'a⁸⁷ işaret ettiği açıklanmıştır.

İbnü's-Salâh râvileri belirlerken, yukarıda ele alınan nüshalar arası mukayese işlemine sıkça başvurur. Mesela Salih mevlâ et-Tev'eme'nin bazı *Sahîh* râvilerince hatalı olarak Salih mevlâ et-Tüeme şeklinde yazıldığını böyle tespit eder.⁸⁸ O, Muallâ b. Urfân'ın doğru zabtını ise *Sahîh* nüshalarından ziyade İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inin güvenilir bir nüshasından hareketle belirlemiştir.⁸⁹ Ayrıca İbnü's-Salâh nisbelerle ilgili olarak Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ından yararlanmış, hatta Merv'e gittiğinde Sem'ânî'nin oğlu Ebü'l-Muzaffer'den (ö. 618/1221[?]) eserin müellif hatlı nüshasını görmüştür.⁹⁰

Râvilerin zabtı, İbnü's-Salâh'tan önce Kadı İyâz'ın da hassasiyetle üzerinde durduğu konulardandır. Kirmânî (ö. 786/1384) ve Kastallânî başta olmak üzere sonraki şârihler de esas aldıkları kitap çerçevesinde konuyla çok yakından ilgilenmişlerdir. Şerhler genellikle daha soyut ve sofistike bir anlama ve yorumlama çabası olarak algılandığı için, şârihlerin ilk bakışta çok önemli gözükmeyen râvi zabtıyla neden bu kadar ilgilendikleri hakkında birkaç cümle söylemek gerekir. Öncelikle hatırlamak gerekir ki şerhlerin ortaya çıkışının, temel hadis kitaplarının muhtelif meclislerde gruplar halinde okunmasıyla yakın bir ilişkisi vardır. Toplumun değişik tabakalarına ait talebelere beklenen şeylerin başında, metni anlayıp yorumlamadan önce hatasız biçimde okuyabilmek gelir. Bu ihtiyaca cevap verebilmek üzere şârihler, gerek kelimelerin gerekse râvi isimlerinin doğru okunuşlarını eserlerinde tekrar

79 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 66.

80 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 169.

81 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 128.

82 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 113.

83 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 154.

84 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 114. Diğer örnekler için bk. *a.g.e.*, s. 85, 110, 165.

85 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 87.

86 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 99.

87 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 165.

88 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 59. Başka bir örnek için bk. *a.g.e.*, s. 56.

89 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 59.

90 İbnü's-Salâh, *Siyâne*, s. 40, 42, 88. İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadis*'in belirli bölümlerinde yine Ebü'l-Muzaffer üzerinden Sem'ânî'nin *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*'sını başlıca kaynak olarak kullandığına dair bir tahlil için bk. Scheiner, "When the class goes on too long", s. 185-196.

tekrar göstermişlerdir. Dolayısıyla zabt, hem öğrenciyi eğitmenin bir parçası, hem de manayı yorumlamanın yahut râviyi incelemenin ön şartıdır. Bu durum şerhlerdeki bilgilerin bazılarının hadis alanında derinleşmiş kimselere hitap ederken bazılarının yeni başlayanlara hitap ettiğini de göstermektedir.

İbnü's-Salâh, râvilerin zabtı hakkında verdiği bilgilerin talebelere rehber niteliği taşıdığını *Sıyâne*'de iki yerde vurgulamıştır. Zührî'nin talebesi olan Ukayl'in isminin nasıl okunacağını belirttiikten sonra, “bu, Ehl-i hadis bildiği bir şeydir. Ancak bu işle yakından ilgilenmeyenlere öğretmek amacıyla bu gibi bilgileri zikrediyorum” demiştir.⁹¹ Bir başka yerde ise “bunların hepsi Ehl-i hadis arasında biliniyor olsa da buradaki amacımız yeni başlayanlara/dışarıdan gelenlere (*dahîl*) öğretmektir” diyerek aynı hususu vurgulamıştır.⁹²

Râvilerin zabtı ve teşhisi, hadisin sıhhatini belirleme açısından da önem taşır. Sıhhat değerlendirilmesi öncelikle isnadı merkeze alan bir yaklaşımla yapıldığından, isnaddaki râvilerin doğru biçimde tespiti sıhhat hakkındaki her türlü değerlendirme için temel teşkil edecektir. Şerhlerde râvi zabtının bu yönüyle de önemsendiği anlaşılmaktadır.

4.3. Manayı Beyan

Sıyâne'de hadislere dair yapılan izah ve yorumlar başlıca iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta kelime karşılıklarının verilmesi şeklindeki kısa izahlar yer alır. Mesela “kelifte (كلفت)”, “yetekafferûn (يتقفرون)” ve “fecera (فجر)” gibi fiillerin,⁹³ ayrıca “dübbâ (الدباء)”, “nakîr (النكير)” ve “enât (الاناة)” gibi isimlerin⁹⁴ manaları hakkındaki izahlar bu kabildendir.⁹⁵ “İkâl (عقال)”, “fıkıh (الفقه)”, “hikmet (الحكمة)” ve “nifak (النفاق)” hakkındaki açıklamalar ise İbnü's-Salâh'ın sözlükteki anlamın ötesine geçerek şerhin kapsamını biraz daha geniş tuttuğu yerlerdir.⁹⁶ Mesela fıkıh ve hikmet hakkında şunları söylemiştir:

[Hadiste geçen] fıkıh, dinde anlayış sahibi olmak demektir. Sonradan fakihler ve usûl-cüler kelimeyi, kaynaklardan istidlal yoluyla şer'î-ameli hükümlere ulaşma manasına tahsis ederek terimleştirmişlerdir. (...) Hikmet ise sağlam ve güçlü kılma özelliğine sahip bilgidir. Allah Teâlâ'yı keskin bir basiretle tanımayı, nefsi olgunlaştırmayı, hakkı hak bilip onunla amel etmeyi, heva ve batıl şeylerden alıkoymayı kapsar.⁹⁷

İkinci grupta, hadisin belirli bir kelimesinin değil bütün olarak manasının açıklandığı, yer yer tevellere başvuru pasajlar yer alır. Bu bağlamda, “iman Yemenlidir”⁹⁸ ve “din

91 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 86.

92 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 100.

93 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 53, 63, 138.

94 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 75, 76, 79.

95 Diğer bazı örnekler için bk. İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 65, 66, 67, 79, 110, 138.

96 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 86, 124, 136.

97 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 124.

98 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 123.

samimiyettir”⁹⁹ gibi hadisler üzerinde durulmuştur.¹⁰⁰ *Sıyâne* ağırlıklı olarak *Sahîh*’in baş tarafındaki imanla ilgili hadisleri şerh ettiği için, Ehl-i sünnet’in iman anlayışı ile uyumlu hadis tevilleri eserde geniş yer tutmuştur. İlk bakışta büyük günah işleyenin imandan çıkacağı izlenimini uyandıran “kişi mü’min olarak zina etmez” gibi hadisler bu çerçevede yorumlanırken,¹⁰¹ “Allah’tan başka ilah olmadığına inanarak ölen kimse cennete girer” gibi hadislerin Hâricîlerin görüşünün yanlışlığına işaret ettiği vurgulanmıştır.¹⁰²

Hadislerde geçen cümlelerin veya bütün olarak hadisin manasının açıklanmasının şerhlerin ana unsurlarından biri olduğu bilinmektedir. İbnü’s-Salâh da Müslim şârihlerinden biri olarak kelime zabtı ve açıklamaları üzerinde durduktan sonra hadisin bütüncül manası ve yorumu üzerine görüş belirtmiştir. İtikadi teviller de içeren bu yorumlar *Sıyâne*’nin dirayet yönünden muhtevasını kuvvetlendirmektedir.

4.4. Müstakil Görüş Belirtme ve Eleştirel Tavrı

Sıyâne’nin dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri, İbnü’s-Salâh’ın, atif yaptığı görüşleri eleştirel bir gözle değerlendirdikten sonra kendi kanaatini veya tercihini dile getirmesidir. Onun eleştirilerinden nasibini alanların başında Hattâbî (ö. 388/988), İbn Abdilber (ö. 463/1071), Mâzerî (ö. 536/1141) ve Kadı İyâz gibi önceki şârihler gelmektedir. Özellikle Kadı İyâz, hadislere getirdiği yorumlarının yanı sıra kelime yahut râvi zabtı ile ilgili tespitleri yüzünden de İbnü’s-Salâh’ın eleştiri oklarının hedefi olmuştur.¹⁰³ İbnü’s-Salâh’ın, elindeki *Sahîh* nüshalarının da delil göstererek bir râvinin zabtı konusunda Kadı İyâz’a çekinmeden itiraz etmesi,¹⁰⁴ belirli alanlarda otorite sayılan isimlerin görüşlerine teslimiyetçi bir tarzda yaklaşmadığını göstermektedir. İbnü’s-Salâh önceki görüşleri veya yorumları eleştirdikten sonra genellikle kendi kanaatini -bazen iddialı bir dille- ortaya koymuştur.¹⁰⁵ Abdullah b. Muharrer’i İbn Muhriz diye kaydeden *Sahîh* râvilerini eleştirmesi¹⁰⁶ ve İbn Hibbân’ın (ö. 354/965) bir râvi hakkındaki cerhini reddetmesi¹⁰⁷ örneklerinde görüldüğü üzere şârih, kaynak olarak kullandığı malzemenin bütünüyle tesirinde kalmamış, onlara eleştirel bir gözle yaklaşabilmiştir.

99 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 130.

100 Diğer bazı örnekler için bk. İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 54, 116, 147, 149-150.

101 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 132, 144, 158.

102 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 91.

103 Kadı İyâz’a itirazlar için bk. İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 55, 98-99, 101, 104, 152. Eleştirilere rağmen *İkmâlü’l-Mu’lim* İbnü’s-Salâh’ın başlıca kaynaklarından biridir.

104 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 164.

105 Bazı itirazları için bk. İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 50, 70, 87, 88, 109, 170-171.

106 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 51. Kitap nüshalarındaki hataları tespit ettiği diğer yerler için bk. *a.g.e.*, s. 56, 59.

107 İbnü’s-Salâh, *Sıyâne*, s. 56.

İbnü's-Salâh, bazen bir konuyla ilgili müstakil görüş belirtirken bazen de “evcehü'l-vü-cûh (أوجه الوجوه)”¹⁰⁸ “es-savâb (الصواب)”¹⁰⁹ “er-râcihu'l-muhtâr (الراجح المختار)”¹¹⁰ ve “el-vec-hu'l-musahhah (الوجه المصحح)”¹¹¹ gibi lafızlar kullanarak mevcut görüşler arasından tercih yapar. O, benimseyerek yaptığı nakillerde de kanaatini bir şekilde izhar etmektedir.¹¹²

İbnü's-Salâh'ın önceki âlimlere karşı geliştirdiği eleştirel tavır, bir yönüyle, Müslim'i müdafaa gayretiyle ilgilidir. Zira eleştirdiği kişilerin bir kısmı, farklı gerekçelerle Müslim'e tenkitler yöneltmiş âlimlerdir. Mesela Mâzerî'nin, Ebû Ali el-Gassânî'nin *Sahih*'teki munkatı hadislerin varlığıyla ilgili iddiasını doğrulamış gibi almasına kızan İbnü's-Salâh, Müslim'in hadislerini savunmuş,¹¹³ başka bir yerde de yine Gassânî'ye ve onun yolundan giderek Müslim'i eleştirenlere itirazını dile getirmiştir.¹¹⁴ Dârekutnî ve İbn Hazm da (ö. 456/1064) benzer bağlamlarda İbnü's-Salâh'ın tenkitlerine uğramıştır.¹¹⁵

Sahihayn hakkındaki son derece müspet ve tazimkâr görüşleriyle bilinen İbnü's-Salâh, belli ki Buhârî ve Müslim'in eserlerindeki tasarruflarına özel bir önem atfetmiştir. İbnü's-Salâh'ın Müslim'i açıkça eleştirdiği tek yer, Müslim'in muan'an hadisle ilgili görüşlerini reddettiği kısımlardır.¹¹⁶ Onun buradaki tenkitleri, muhtemelen Müslim'in konuyla ilgili görece sert sözlerinin muhatabı olarak Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9) ve Buhârî gibi muhadisleri görmesinden kaynaklanmıştır.¹¹⁷

5. *Sıyâne*'de Yer Verilmeyen Konular

Sıyâne hakkında bütüncül bir resme ulaşabilmek için onun hangi konulara yer vermediği üzerinde de durmak gerekir. İlk olarak, râvilerin cerh-ta'dîli ve mütâbaat gibi Müslim açısından önemli sayılabilecek konular şerhte yer almaz. Eser boyunca birkaç râvinin güvenilirlik durumuna değinen İbnü's-Salâh,¹¹⁸ Ziyad b. Ebîh (ö. 53/673) hakkında verdiği türden tanıtıcı bilgileri de¹¹⁹ kitabında pek tekrarlamamıştır. Müslim'in bir hadisi değişik tarikleriyle kaydetmesinin hangi amaçlara matuf olduğu konusunda da *Sıyâne*'de bir açıklama bulunmaz. Öte yandan bu konuların tamamına yer vermenin İbnü's-Salâh'ın yaşadığı

108 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 105.

109 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 126.

110 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 141.

111 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 179. Benzer başka lafızlar için bk. *a.g.e.*, s. 106, 111, 128, 136.

112 Mesela Şâfiî fakih ve kelamcı Ebû Abdullah el-Halimî'den (ö. 403/1012) yaptığı nakil buna örnektir. Bk. İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 160-162.

113 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 18.

114 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 82.

115 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 19, 95-96

116 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 61-62.

117 Müslim'in, muan'an hadisle ilgili ifadeleriyle kimi hedef aldığı bir bahs-i diğer olup konu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bir değerlendirme için bk. Düreys, *Mevkîfü'l-İmâmeyn*, s. 301-313.

118 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 56, 147.

119 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 142.

dönemdeki şerhlerin ayrılmaz bir özelliği olduğunu düşünmek isabetli olmayacaktır. Yani İbnü's-Salâh söz konusu mevzuların hepsine yer vermeyerek aslında dönemine kadarki şârihlerin yaygın uygulamasını sürdürmüş oluyordu.

Sıyâne'de eksikliği fark edilen bir diğer unsur fikhî tartışmadır. Ciddi bir fıkıh birikimine sahip olan İbnü's-Salâh, fikhî doğrudan ilgilendirmeyen rivayetlerden bile çıkarımlarda bulunabilen şârihlerin aksine, fikhî konulara girmeye istekli görünmez. İbnü's-Salâh'ın fıkıh birikimini yansıtmaması, muhtemelen *Sıyâne*'de şerh edilen bölümün imanla ilgili hadislerden oluşmasından kaynaklanmıştır. Eğer eser fıkıh bölümlerini kapsayacak kadar ilerleyebilseydi, şârihin fikhî konularla ilgilenmek için daha fazla imkânı olabilirdi.

6. *Sıyâne*'nin Müslim Şerhlerine Etkisi

Belirgin özellikleri yukarıda incelenen *Sıyâne*, sınırlı hacmine rağmen Müslim şerhleri arasındaki yerini almış ve tabii olarak söz konusu literatüre etki etmiştir. İbnü's-Salâh'ın kendisi bazen iddialı sayılabilecek ifadelerle *Sıyâne*'nin literatür içindeki özgün taraflarını vurgulamıştır. Mesela Müslim'in kitabında zayıf râvilerin varlığı hakkında ilk kapsamlı ve anlaşılır izahın kendisine ait olduğunu belirtmiş,¹²⁰ başka bir meseleyi ise son derece özlü ve anlaşılır biçimde ele aldığını söylemiştir.¹²¹ Ayrıca, belirli hadisler hakkında yaptığı açıklamaların literatürde ilk defa dile getirildiğinin altını çizmiştir.¹²² Bunlar şârihin eser içerisinde öne çıkardığı hususlar olup *Sahîh*'in yorumlanma tarihi açısından kitabın taşıdığı öneme işaret etmektedir.

İbnü's-Salâh'ın dikkat çektiği yönlerin dışında, *Sıyâne*'nin Müslim şerhleri üzerindeki etkisinin iki şekilde cereyan ettiği söylenebilir. İlk olarak, mukaddime bölümünde *Sahîh*'in muhtelif özellikleri hakkında verilen bilgiler âlimler için temel referans kaynağı olmuştur. Muhtevastan yukarıda kısaca bahsedilen mukaddimenin tesiri yalnızca şerh literatüründe değil *Sahîh* üzerine yapılan herhangi bir çalışmada dahi görülebilmektedir.¹²³ İkinci olarak, *Sıyâne*'deki hadis izahlarının etkisinden söz edilmelidir ki, bu durum daha ziyade şerh literatürünü ilgilendirmektedir. Süyûtî gibi Müslim şârihlerinin bir kısmı, *Sahîh* hakkında detaylı bilgi sunmak yerine doğrudan hadisleri açıklamaya odaklandıklarından, onların *Sıyâne*'ye ilgisi hadis izahlarında esere yaptıkları atıflarla sınırlı kalmıştır.¹²⁴

Burada *Sıyâne*'nin Müslim şerhlerine katkısı, temsil kabiliyeti yüksek iki eser üzerinden gösterilecektir. Bunlar, *Sahîh*'in en meşhur şârihi olan Nevevî'nin ve *Sahîh* üzerine muhtemelen en geniş şerhi kaleme almış, muasır âlimlerden Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa

120 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 35

121 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 133.

122 İbnü's-Salâh, *Sıyâne*, s. 73, 140.

123 Basit birer örnek olmak üzere, *Sahîh* hakkında bugün yaygın olarak okunan şu iki eserin kitapla ilgili muhtelif meseleleri hangi yazarlara atıfla ele aldıklarına bakılabilir: Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*; Nüristânî, *el-Medhal*.

124 Bk. Süyûtî, *ed-Dibâc*, I, 12, 16, 19, 24, 44, 55, 68, 70, 88, 89, 91, 100, 104.

el-Vellevî'nin¹²⁵ çalışmalarıdır. Nevevî, gerek *Sahîh* hakkında bilgi verdiği mukaddime bölümünde gerekse hadislerin şerhinde İbnü's-Salâh'tan yoğun biçimde yararlanmışır. *Sahîh*'in rivayet ve nüsha farkları, İbn Süfyan'ın Müslim'den işitemediği kısımlar, isnadın müteahhir dönemdeki fonksiyonu, Müslim'in sıhhat şartları, eserdeki munkatı ve muallak rivayetler, hadislerin bilgi değeri, eserin tertibi ve başlıkları konularında Nevevî çok büyük ölçüde *Sıyâne*'ye dayanmıştır.¹²⁶ Müslim'in zayıf râvilerden rivayeti ve *Sahîh* üzerine yazılan müstahreler gibi konularda ise bütün bir fasıl İbnü's-Salâh'tan alınmıştır.¹²⁷ Bazı konuların küçük ilavelerle İbnü's-Salâh'tan alındığı anlaşılmalı birlikte Nevevî oralarda kaynağının ismini anmamıştır.¹²⁸ Neredeyse her meselede İbnü's-Salâh ile hemfikir olan Nevevî, yalnızca *Sahîhayn* hadislerinin bilgi değeri konusunda *Sıyâne* müellifinden farklı düşünür ki,¹²⁹ onların bu konudaki görüş ayrılığı usûl literatürüne aşına olanların zaten malumudur.

Sıyâne, esas aldığı metnin ilk 157 hadisini şerh ettiğinden dolayı, sonraki şârihler yalnızca baş taraflardaki hadisleri incelerken ona başvurabilmişlerdir. Nitekim Nevevî de şerhinin ilk birkaç cildinde İbnü's-Salâh'ın izahlarına genellikle herhangi bir yorum katmadan yer vermiştir.¹³⁰ Bir yerde İbnü's-Salâh'ın Kadı İyâz'a yönelttiği eleştirilerden birine yer veren Nevevî, İbnü's-Salâh'ın görüşünü tercihe şayan bulmuştur.¹³¹

Vellevî'nin şerhi, *Sıyâne*'yi kullanım açısından Nevevî'nin eserinden farklı değildir. Şârihin *Sahîh*'ten bahsettiği kısım neredeyse bütünüyle *Sıyâne*'nin üzerine kurulu olup muhtevası, konuları sıralaması ve başlıklandırması itibariyle adeta bir kitabın başka bir kitap içinde yeniden okuyucuya sunulduğu izlenimini vermektedir.¹³² Eserinin genelini iktibaslardan oluşturan şârih, bazen İbnü's-Salâh'ın değerlendirmelerini oldukça beğendiğini ifade etmiştir.¹³³

Kadı İyâz, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Kurtubi (ö. 656/1258), İbnü's-Salâh ve Nevevî'yi *Sahîh*'in başlıca şârihleri olarak gören Vellevî,¹³⁴ buna uygun olarak eserinin ilk üç cildinde *Sıyâne*'deki değerlendirmelere atıf yapmıştır.¹³⁵ Hacimli şerhin ilerleyen bölümlerinde İbnü's-Salâh'a yapılan atıflar, onun *Sıyâne* dışındaki eserlerine dayanmaktadır. İbnü's-Salâh'ın kanaatlerini genellikle yorum yapmadan veya onaylayarak nakleden Vellevî,

125 Hayatı hakkında bk. <https://www.ajurry.com/vb/showthread.php?t=23688> (erişim tarihi: 30.04.2019). Vellevî *Sahîh*'in yalnızca mukaddimesi üzerine yazdığı iki ciltlik şerh ile eserin kalan kısmına yazdığı şerhi ayrı ayrı isimlendirdiğinden, aşağıdaki atıflarda eserlerin başlıkları ayrı ayrı zikredilecektir.

126 Nevevî, *Şerh*, I, 55-68.

127 Nevevî, *Şerh*, I, 73-75.

128 Nevevî, *Şerh*, I, 68-70; 97-98.

129 Nevevî, *Şerh*, I, 66-68.

130 Bazı misaller için bk. Nevevî, *Şerh*, I, 244, 249, 256, 258, 274, 275, 299, 300, 302, 303, 317, 322. İbnü's-Salâh'a katılmadığı bir örnek için bk. *a.g.e.*, I, 252.

131 Nevevî, *Şerh*, I, 141.

132 Vellevî, *Kurre*, I, 27-70.

133 Vellevî, *Kurre*, I, 57.

134 Vellevî, *el-Bahru'l-muhîr*, I, 6.

135 Vellevî, *el-Bahru'l-muhîr*, I, 235, 280, 358, 400, 430, 466; II, 36, 234, 243, 260, 269, 393; III, 93, 131.

farklı görüşlerin bulunduğu bazı konularda *Sıyâne* müellifini değil de diğer şârihleri haklı bulmuştur.¹³⁶

Netice itibariyle *Sıyâne*, şerh literatürünün gelişimine Müslim'in *Sahîh*'i bağlamında belli bir katkı yapmıştır. Eserin etkisi, tek tek hadislerin izahı konusunda da görülmekle birlikte daha ziyade şerhlerin giriş bölümlerinde ana metin hakkında malumat verilen kısımlarda belirgindir.

Sonuç

Sıyâne ile *Sahîh*'in hacimleri arasında yapılacak oransal bir hesaplama, şayet tamamlansaydı *Sıyâne*'nin 4000 sayfa civarında orta hacimli bir şerh olacağını ve muhtemelen bu makalenin yazımına ihtiyaç bırakmayacak kadar tanınacağını gösterir. İbnü's-Salâh niyetlendiği işin çok cüzi bir parçasını ortaya koyabilmiş olsa da, *Sıyâne* tarih boyunca belli bir ilgiye mazhar olmuş ve *Sahîh* araştırmacıları ile şârihleri tarafından kullanılmıştır. Bugün dahi, hadis literatürünün *Sahîh-i Buhârî*'den sonraki en meşhur kitabını hadis ilmi açısından inceleyenlerin yolu bir şekilde *Sıyâne*'ye uğramaktadır.

Sahîh'in farklı nüshaları arasında yaptığı mukayeseler ile öne çıkan eser, bir şerhte bulunması beklenebilecek râvi ve kelime zabtı, metin açıklamaları ve önceki şârihlerin görüşlerini değerlendirme gibi unsurları büyük ölçüde içerir. Şârihlerin, esas alınan metni tenkitlere karşı müdafaa etme şeklindeki yaygın tutumları da eserde gözlenmektedir. *Sıyâne*'de bulunmayan unsurlar, genel olarak şerh türünün o dönemki karakteristiklerinden ve eserin tamamlanamamış olmasından kaynaklanmıştır.

Sıyâne'nin özellikle Türkçe literatürde *Sahîh* üzerine yapılmış bir inceleme olarak kabul edilmesine rağmen şerh karakterinin tespit edilememiş olması, hadisle ilgili edebî türlere dair araştırmaların ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Kitapların türleriyle ilgili farkındalık, onların doğru bir bağlamda okunmasına yardımcı olacak, ilmî meselelerin tartışılma düzeyini de artıracaktır.

Sahîh'le ilgili dikkate alınması gereken temel metinlerden biri olan *Sıyâne*'nin hak ettiği akademik ilgiyi görmemiş olması, ülkemizdeki hadis çalışmaları açısından ciddi bir eksikliktir. *Kütüb-i Tis 'a* başta olmak üzere hadis kaynakları hakkında oluşturulmuş birincil ve ikincil literatürün verimli kullanımı, başka pek çok konuda sağlam bir zemin temin etme potansiyeline sahiptir. Bu çerçevede, rivayet kitaplarının anlaşılma ve yorumlanma sürecine değişik şekillerde katkı yapmış müellifler ve eserlerinin belirlenerek çalışılması önem arz etmektedir.

136 Vellevî, *el-Bahru'l-muhît*, I, 313, 437.

Kaynaklar

- Ahatlı, Erdinç – İnam ul Haq. “Şebbîr Ahmed Osmânî ve ‘Fethu’l-Mülhim bi-şerhi Sahîhi’l-İmâm Müslim’ Adlı Eseri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/37 (2018), s. 21-52.
- Atan, Abdullah Hikmet. *Dâru’l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru’l-Hadisleri* (yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1993.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstihlâları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü’l-kebir* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). I-XXIV, Kahire: Merkezü Heçr li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyye ve’l-İslamiyye, 1432/2011.
- Brown, Jonathan. *The Canonization of al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunni Hadîth Canon*. Leiden: Brill, 2007.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. 22. baskı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- ed-Düveys, Halid Mansur Abdullah. *Mevkıfû’l-İmâmeyn el-Buhârî ve Müslim min iştirâti’l-lukyâ ve’s-semâ’ fi’s-senedi’l-muan’an beyne’l-müteâsrayn*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1417/1997.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *el-İsnâdü mine’d-dîn ve safhatün müşrika min tarihi semâ’i’l-hadis inde’l-muhaddisin*. Halep: Dâru’l-Kalem, 1412/1992.
- . *Tahkîku ismeyî’s-Sahîhayn ve ismi Câmii’t-Tirmizî*. Halep: Dâru’l-Kalem, 1414/1993.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Abdurrahman b. İsmail. *el-Müzeyyel ale’r-Ravzateyn* (nşr. İbrahim Zeybek). I-II, Dımaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 1431/2010.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmiu’s-şurûh ve’l-havâşî*. I-V, Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1439/2017.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetu’n-nazar fî tavdihi Nuhbeti’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser* (nşr. Tarık b. İvazullah). Kahire: Dâru’l-Me’sûr, 1432/2011.
- . *ed-Dürerü’l-kâmine fî a ‘yâni’l-mieti’s-sâmine*. I-IV, Beyrut: Dâru’l-Cil, ts.
- İbn Hallikân, Ebû’l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü’l-a ‘yân ve enbâü ebnâi’z-zaman* (nşr. İhsan Abbas). I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.
- İbn Kâdi Şühbe, Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed. *Tabakâtü’l-fukahâiş-Şâfiyye* (nşr. Ali Muhammed Ömer). I-II, Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, ts.
- İbn Kesir, Ebû’l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve’n-nihâye* (nşr. Riyad Abdülhamid Murad – Muhammed Hassân Ubeyd). I-XXI, Katar: Vizâretü’l-Evkâf ve’s-Şuûni’l-İslâmiyye, 1436/2015.
- İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman. *Siyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâl ve’l-galat ve humâyetühû mine’l-iskâti ve’s-sakat* (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir). Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1404/1984.
- . *Siyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâl ve’l-galat ve humâyetühû mine’l-iskâti ve’s-sakat* (nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî). Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.
- . *Siyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâl ve’l-galat ve humâyetühû mine’l-iskâti ve’s-sakat* (nşr. Ahmed Hâc Muhammed Osman). Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1428/2007. **[esas alınan neşir]**
- . Ebû Amr Takıyyüddin Osman b. Abdurrahman. *Siyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâl ve’l-galat ve humâyetühû mine’l-iskâti ve’s-sakat*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 475.
- . *Ulümü’l-hadis* (nşr. Nureddin İtr). 3. baskı, Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1423/1984.
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Câmiu’s-sahîh”. *DİA*. VII, 124-129.
- . “İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûri”. *DİA*. XXI, 198-200.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya). I-II, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, ts.

- İbrahim, Muhammed İshak Muhammed. *el-Usûlü's-sitte: Rivâyâtühâ ve nüsehuhâ*. 2. baskı, Riyad: y.y., 1435/2014.
- en-Nevevî. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'l-İmam Muhyiddin Ebî Zekerıyya Yahya b. Şeref en-Nevevî* (nşr. Muvaffak Mer'î). I-VI (18 cüz), Dımaşk: Dâru'l-Feyhâ' – Dâru'l-Menhel Nâşırûn, 1431/2010.
- en-Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed ed-Dımaşkî. *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris* (nşr. Cafer el-Hasenî). I-II, Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1988.
- en-Nûristânî, Muhammed Muhammedî. *el-Medhal ilâ Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*. Kuveyt: Mektebü's-Şuûnî'l-Fenniyye, 1428/2007.
- Özşenel, Mehmet. "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2007), s. 55-68.
- es-Sâmerrâî, Muhammed İbrahim – Atıyye, Musaddik Emin. *Rivâyetu Sahîhi Müslim min tariki İbn Mâhân: Mukâreneten bi-rivâyeti İbn Süfyan*. Samerra: Dâru'l-Melviyye, ts.
- Scheiner, Jens. " "When the class goes on too long, the Devil takes part in it": adab al-muḥaddith according to Ibn al-Şalâḥ ash-Shahrazûrî (d. 643/1245)". *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 129 (2011), s. 183-200.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb* (nşr. Ekrem el-Büşî). I-XII, 2. baskı, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1430/2009.
- Sezgin, Fuat. *Tarihu't-türâsi'l-Arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicazi). I-X, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud, 1411/1991.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zaman fî tevârihi'l-a'yân* (nşr. Heyet). I-XXIII, Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013.
- es-Sübki, Taceddin Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettah Muhammed el-Hulvî). I-X, Kahire: Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, 1384/1965.
- es-Süyûtî, Celeleddin Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekir. *ed-Dibâc alâ Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (nşr. Ebû İshak el-Huveynî). I-VI, Huber: Dâru İbn Affân, 1416/1996.
- . *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (nşr. Muhammed Avvâme). I-V, Medine: Dâru'l-Minhâc – Dâru'l-Yüsr, 1437/2016.
- Takiyyüddin el-Fâsî, Ebüt-Tayyib Muhammed b. Ahmed. *Zeylü't-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd* (nşr. Muhammed Salih b. Abdülaziz el-Murâd). I-III, Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1418/1997.
- Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman. *el-İmâm Müslim ve menhecühû fî Sahîhih*. 2. baskı, Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- el-Uleymî, Ebü'l-Yümn Abdurrahman b. Muhammed. *el-Ünsü'l-celîl bi-tarihi'l-Kuds ve'l-Halîl* (nşr. Adnan Yunus Abdülmecid). I-II, Amman: Mektebetü Dendis, 1420/1999.
- el-Vellevî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa et-İtyûbî. *Kurretü aynî'l-muhtâc fî şerhi mukaddîmeti Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*. I-II, Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424/2003.
- . *el-Bahru'l-muhîtu's-seccâc fî şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim b. el-Haccâc*. I-XLV, Demmam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1426-36/2005-15.
- Yılmaz, Harun. *el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler (615-624/1218-1227)* (yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2008.

ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a 'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût vdğr.). I-XXVIII, 2. baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1429/2008.

------. *Tezkiretü'l-huffâz*. I-IV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1376/1956.

------. *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a 'lâm: h. 641-650* (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmüri). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419/1998.

<https://www.ajurry.com/vb/showthread.php?t=23688> (erişim tarihi: 30.04.2019).